

مثنوی لیلی و مجنون مکتبی شیرازی
نسخه خطی شماره ۱۰۳۷۹ کتابخانه آیت الله

مرعشی نجفی

فرزانه فاتح*

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی**

چکیده

هدف پژوهش حاضر، معرفی نسخه خطی مثنوی لیلی و مجنون مکتبی شیرازی، سروده سال ۸۹۵ق، مضبوط به شماره ۱۰۳۷۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی است. معرفی ویژگیهای این اثر و تاریخگذاری آن با اتکا به قراین سبک‌شناسانه و

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس
(تهران) farzanehfateh۶۶@gmail.com

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس (تهران)
abolqasemi.s@gmail.com

مقایسه تطبیقی تصاویر انجام شده است.

نسخه مذکور دارای ۱۰۱ برگ به ابعاد ۱۰×۶/۵ سانتیمتر است. کتابت متن و سرلوحه‌ها به دانگ غبار و خط شکسته نستعلیق انجام شده است. تذهیب محدود به صفحات آغازین بوده و به همراه رنگ آمیزی جداول و ترسیم هشت نگاره آن صورت گرفته است. جلد به شیوه نقاشی لاکمی و تزیین گل و بوته است. نسخه در سال ۱۳۸۱ش به کتابخانه اهدا شده است و به استثنای یک مهر مدور «مراجعه و تفتیش» به تاریخ ۱۳۱۲ش، مشخصه دیگری ندارد.

اهمیت نسخه در قطع کوچک آن است که باید آن را نسخه‌ای تفننی محسوب کرد. با اتکا به بررسیهای تطبیقی، می‌توان گفت که این نسخه متعلق به اواخر دوره قاجار است. شیوه گل و مرغ مورد استفاده برای جلد به مکتب شیراز تعلق دارد و به احتمال زیاد کتابت اثر نیز در همین شهر به انجام رسیده است. نگاره‌های آن نمایشگر شیوه دوران زندیه در ترسیم پیکره‌ها، حالات و نوع پوشش هستند.

واژه‌های کلیدی: لیلی و مجنون، مکتبی شیرازی، نسخه خطی، دوره قاجار، دوره زند

مقدمه

تا کنون بسیاری از آثار و متون ارزشمند مجموعه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی شناسایی شده و به چاپ رسیده است. اما در این کتابخانه آثار دیگری نیز وجود دارد که به واسطه اهمیت کمتر یا در دست نبودن اسنادی از نسخه و آگاهی ناچیز در مورد آنها، تا کنون به زیور طبع آراسته نشده‌اند یا پژوهش دقیقی بر روی آنها صورت نگرفته است.

پژوهش حاضر معرفی و تحلیل نسخه کوچک مثنوی لیلی و مجنون مکتبی شیرازی، مضبوط به شماره ۱۰۳۷۹ در این کتابخانه است. نسخه در سال ۱۳۸۱ به این کتابخانه اهدا شده است و به استثنای یک مهر مدور «مراجعه و تفتیش» مؤکد بر بازبینی دولتی آن در سال ۱۳۱۲ش، فاقد هرگونه مشخصه دیگری در

مورد پدیدآوردگان، صاحبان، یا سال نگارش است. به استناد ویژگیهای اثر، می‌توان آن را نسخه‌ای غیرسفارشی و تفننی دانست که در آن نامی از هنرمند خطاط و مصحف و... ذکر نگردیده است.

بنا بر این، پژوهش اخیر، با بررسی ویژگیهای اثر از نظر ادبیات، ابعاد، کتابت، تذهیب، صحافی و نگارگری، همچنین با استناد به موارد سبک‌شناسانه و مقایسه تطبیقی نگاره‌ها به گمانه‌زنی پیرامون تاریخ و محل نگارش اثر پرداخته است.

ویژگیهای ادبی

مکتبی شیرازی از خمسه‌سرایان معروف شیراز در اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری است. او پیشه مکتب‌داری داشت و تخلص خود را هم از همین عنوان گرفت. مکتبی به تقلید از نظامی گنجوی شاعر قرن ششم مثنوی لیلی و مجنون را در ۸۹۵ق سرود. (میرهاشمی ۱۳۸۴: ۱۱۷).

تصریح مکتبی به این نکته که نظامی و امیر خسرو دهلوی به بهترین شکل این داستان را پرورده‌اند و کار وی تنها نقاشی خانه‌هایی است که به دست آنان برآمده است، داوری منصفانه او در باره مقتدایان خویش است.^۱ منظومه در اصل و با استناد به ابیات پایانی ۲۱۶۰ بیت داشته و در شیراز سروده شده است؛^۲ اما در شمار و محتوای ابیات نسخه‌های موجود این اثر، اختلافهایی جزئی وجود دارد. نسخه حاضر نیز به واسطه متأخر بودن از این اشکال مستثنا نیست^۳ و از جنبه تصحیح اثر ارزشی ندارد.

ابعاد اثر

قدما قطع و اندازه نسخه خطی را با اصطلاحاتی همراه می‌کردند که در ادوار مختلف اسلامی متفاوت بوده است. از این نظر نسخه‌ها در کل سه دسته بزرگ، معمولی و کوچک تقسیم می‌شدند و اصطلاحاتی چون بغدادی، سلطانی و رحلی (برای قطع بزرگ)، وزیری، رقی و خشتی (برای قطع معمولی) به کار می‌بردند و

قطع کوچک را با نامهای بازبندی، حمایلی و بغلی می‌شناختند (افشار ۱۳۸۳: ۳۶-۲۷). در نسخه‌سازی اسلامی کتابت در ابعاد خرد کمتر مورد توجه بوده و آثار باقیمانده نیز در حوزه کتابت اوراد، احادیث و مصحف‌نویسی قرآن جای می‌گیرند. یکی از مهم‌ترین ویژگیهای اثر حاضر، ابعاد بسیار کوچک آن است. قطع این نسخه ۶/۵ × ۱۰ سانتیمتر است که شاید بتوان آن را با اصطلاح قطع بغلی کوچک معرفی و همراه کرد.

صحافی و کاغذ

پشت و روی جلد به شیوه نقاشی لاک‌ی و تزئین گل‌و‌بته آراسته شده و درون جلد منقش به تذهیب طلایی ساده بر زمینه سیاه است (تصویر ۱). جلد مشخصات شیوه زندیه را بر خود دارد و متعلق به اواخر این دوران یا اوایل دوره قاجاریه است. صحافی و نمونه جلد زیرلاکی متشکل از گل سرخ، میخک، سوسن، لاله، نرگس و شاخه فندق به همراه آستر بدرقه‌ای از گل سوسن یا نرگس نقاشی شده بر زمینه تیره، از ویژگیهای این عصر محسوب می‌شود (برند ۱۳۷۴: ۲۴۲). شیرازه جلد تیماج قهوه‌ای سوخته است.

تصویر ۱: رویه جلد کتاب و صفحه داخلی (عکس از: کتابخانه آیت الله مرعشی)

جزوبندی چهاربرگی (جفتی) است و در چیدمان آن از یک جنس کاغذ با دو رنگ روشن و قرمز استفاده کرده‌اند. کاغذها به صورت یکی در میان (یک کاغذ با زمینه روشن و یک کاغذ با زمینه قرمز) گذاشته شده‌اند. این ترتیب در همجواری جزوها رعایت شده است، تنها در همجواری جزو سوم و چهارم خطایی رخ داده است. مجموعه ابیات در سیزده جزو کتابت شده و جزو سیزدهم به عمد کاتب، سه‌برگی است (تصویر ۲).

تصویر ۲: تصویر صفحات داخلی و رنگ زمینه (عکس از: کتابخانه آیت‌الله مرعشی)

متن نسخه از پشت برگه نخست، آغاز و پشت برگ ۱۰۱ پایان یافته است. چهار جزو نانوشته کاغذ نیز همچنان ضمیمه نسخه است.

خط و کتابت

مسطر کتابت یازده‌سطری و دوستونی، دانگ قلم به تبع اندازه خرد نسخه، غبار، و خط آن شکسته‌نستعلیق است. هر چند در دانگ غبار چندان توجهی به ظرایف خط و قوت قلم نمی‌شود، شکسته این نسخه را خوب و خوش نوشته‌اند. این نکته و قطع کتاب را باید در زمره مواردی دانست که نسخه را از موارد مشابه متمایز می‌کند و آن را نسخه‌ای منحصر به فرد می‌سازد.

خط متن و کتیبه‌ها شکسته‌نستعلیق است، اما جزییات آنها با یکدیگر متفاوت، کیفیت سرلوحه‌ها کمتر از متن اصلی بوده و به احتمال، بیشتر، کتیبه‌ها را مذهب نگاشته است.

کتیبه‌های پنجم، ششم و هفتم را با مرکب قرمز، احتمالاً سنگرف، بر زمینه زرین نگاشته‌اند، اما مابقی آنها با قلم زر محرر و بر زمینه کاغذ نوشته شده است.

تذهیب

حواشی پشت برگ اول و روی برگ دوم تذهیبی مشابه نقش درون جلد دارد؛ همین دو صفحه را با طلائاندازی میان‌سطری نیز مزین کرده‌اند. سرلوحه مزدوج و آراسته آغاز نسخه تقریباً نیمی از صفحه را فرا گرفته و کتیبه آغاز مثنوی در دل آن نشسته است (تصویر ۳). تذهیب نسخه محدود به صفحات داخلی جلد و برگهای اول، دوم و به همراه نقاشی و رنگ‌گذاری جدول، پس از کتابت انجام یافته است. بقیه صفحات دارای جدول مستطیلی ساده دارای ابعاد $4/5 \times 7/5$ سانتی‌متر و دارای دورگیری طلایی است. در برخی از این صفحات سرلوحه‌ها یا نگاره‌هایی خودنمایی می‌کنند که پس از نوشتن متن اجرا شده‌اند، اما به درستی نمی‌توان فاصله زمانی میان این دو فرآیند را برآورد نمود.

تصویر ۳: تذهیب صفحات اول و دوم (عکس از: کتابخانه آیت الله مرعشی)

نگاره‌ها

نسخه حاضر مصور است و هشت مجلس دارد. شش نگاره اول هم‌اندازه، در ابعاد $4 \times 4/7$ سانتی‌متر و دو مجلس آخر کوچک‌تر، در ابعاد $4 \times 3/5$ سانتی‌متر، ساخته شده‌اند. به استثنای نگاره هفتم، دیگر نگاره‌ها در میانه جدول قرار گرفته‌اند و تعداد ابیات بالا و پایین تصاویر یکسان است.^۴

الف. رفتن لیلی و مجنون به مکتب (۱۷ر): تصویر لیلی و مجنون در مکتبخانه و آغاز شدن روابط عاشقانه آنان.

ب. صفت پیر و دعا کردن او (۲۹پ): پدر مجنون برای رهایی فرزندش از این

عشق، دست به دامان پیری مستجاب‌الدعوه می‌شود؛ پیر هم از اتفاق برای فرونی عشق او دعا می‌کند.

پ. حال مجنون و به کعبه بردن او (۳۳پ): پدر تنها راه رهایی را در این می‌داند که او را زیارت کعبه برد و از خداوند کعبه یاری جوید.

ت. جنگ نوفل (۵۱ر): شخصی به نام نوفل به مجنون قول می‌دهد او را به وصال محبوب برساند و برای دستیابی به لیلی، با قبیله او وارد جنگ می‌شود.

ث. پوست پوشیدن مجنون (۶۴ر): مجنون بی‌قرار از اشتیاق یار، با کمک شبان ابن سلام (همسر لیلی) با لباسی از پوست گوسفند به خانه وی راه می‌یابد.

ج. حال مجنون بعد از وفات پدرش (۷۴ر): افزایش انس مجنون با حیوانات وحشی و اهلی در بیابان بسیار می‌شود.^۵

چ. مردن ابن سلام (۸۹ر): ابن سلام به قصد کشتن مجنون روانه صحرا می‌شود، اما شکار درندگان مونس مجنون می‌گردد.

این مجلس به عمد کاتب، و اقتضای ضرورت، از میانه صفحه و جدول پایین‌تر افتاده است. صحنه مجلس هفتم عیناً مصداق این بیت است:

زانسو چو درنده‌گانش دیدند گرد آمده از همش دیدند
احتمالاً کاتب می‌خواسته این بیت را پیش از تصویر در صفحه بگنجاند. از این

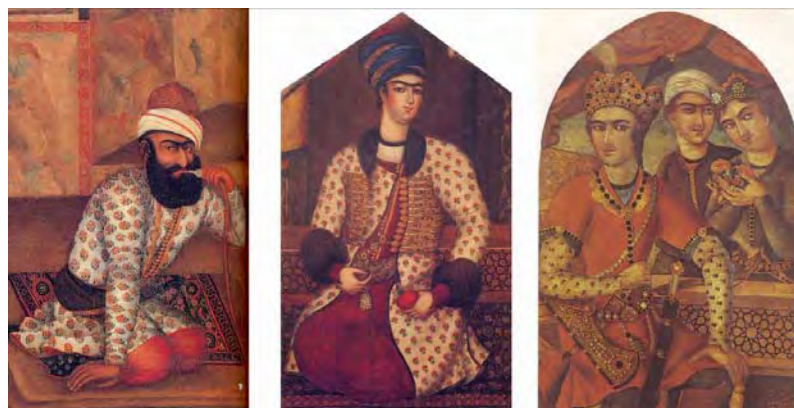
رو جای مجلس هفتم را پایین‌تر از حد معمول گذارده است (تصویر ۴).

ح. دیدن لیلی و مجنون هم را (۹۱پ): لیلی به همراه طیب خود به دیدار مجنون در صحرا می‌رود و دو دل‌داده از دیدار هم شادمان می‌گردند.

تصویر ۴: نگاره هفتم و نگاره مکتبخانه (عکس از: کتابخانه آیت الله مرعشی)

این نسخه بیشتر به واسطه قدمت تاریخی‌اش در کتابخانه نگهداری می‌شود، نه به خاطر اعتبار اثر و کاتب آن؛ قدمت این نسخه را باید از خط و نقاشیهایش سنجید؛ چرا که — به رغم کامل بودن — هیچ مقدمه یا انجامه‌ای بر آن ندارد. نقاشی عهد زندیه خود ادامه سنت فرنگی صفوی بود، و با اندک تغییراتی به دوره قاجار انتقال یافت و وجه تمایز مشخصی بین نقاشیهای این دوره و نقاشیهای دوره قاجار تا بعد از سلطنت فتحعلی‌شاه مشاهده نمی‌شود (افشار مهاجر ۱۳۸۴: ۴۷). اما این نسخه در بعد تصویری نشانگر مکاتب نگارگری پس از صفوی و توجه آنها به جزئیات محیط پیرامونی و نوعی طبیعت‌گرایی در این آثار است که می‌تواند راهی را برای تأیید ترسیم آن در دوره زندیه یا اوایل قاجار بگشاید. ترکیب‌بندی تصاویر نمونه متداول دوران افشاریه و زندیه، یعنی ترسیم خط افق در قسمت میانی تصویر را داراست. از سوی دیگر، تاج روی سر، برای اولین بار در دوره زندیه و در قالب تصویر تخیلی از هرمز، پادشاه ساسانی، قابل ملاحظه است و آخرین تصویر آن را می‌توان در دوره فتحعلی‌شاه و در تصویری از کودکی شاهزاده عباس میرزا مشاهده نمود (.... ۱۳۷۴: ۳۵). پارچه لباس مکتبدار ویژگیهای دوره زندیه را داراست و لباس دارای نقوش ریز گیاهی است که در ردیفهای ممتد قرار گرفته و به دوره زندیه تعلق دارد (نک: مکداول ۱۳۷۴: ۱۶۰-۱۷۸). این نوع پارچه به صورت مشابه یا در قالب کادرهای هندسی تا پایان دوره فتحعلی‌شاه ادامه می‌یابد. دستار دور سر و نحوه نشستن یادآور صحنه‌های صفوی متأخر یا زند است (تصویر ۵). تصویر لیلی نیز با تصاویر لباس زنان دوره افشاریه و زندیه انطباق دارد (سودآور دیبا ۱۳۸۰: ۳۸۳). این اثر متعلق به دوره‌ای از نقاشی موسوم به سبک قاجاری است؛ اما این شیوه نقاشی از عهد کریم‌خان زند آغاز شده است (پاکباز ۱۳۷۹: ۱۵۰). همچنین، این سبک با شیوه نگارگری اواخر صفوی نیز پیوستگی دارد. اما با توجه به توضیحات داده شده و تصاویر متن، صحیح‌تر آن است که قدمتش را از اواخر زندیه یا اوایل قاجار بدانیم. همچنین این ویژگیها نشانگر احتمال استنساخ اثر در شیراز است.

تصویر ۵: تصاویری از دوره زندیه (مرجع: مکداول ۱۳۷۴)

این نسخه در سال ۱۳۸۱ش به کتابخانه آیت الله مرعشی اهدا شده است، اما هیچ آگاهی‌ای از وضع پیشین آن در دست نیست. نسخه شرایط خوبی دارد که نشانگر وضعیت نگهداری مناسب است. این احتمال وجود دارد که در یک مجموعه عمومی قرار داشته است. بر آغاز و پایان نسخه، مهر مدور «مراجعه و تفتیش» دوره پهلوی اول، جمله «ملاحظه شد» و مهر ثبت زمان (۱۳۱۲ش) خورده است؛ بنابراین این در ۱۳۱۲ش در مجموعه‌ای عمومی یا خصوصی بازبینی دولتی شده است (تصویر ۶). برخی صفحات نیز مهر کتابخانه آیت الله مرعشی را بر خود دارند که مربوط به دوره پس از اهدای آن است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۶: تصاویر صفحه اول و آخر (عکس از: کتابخانه آیت الله مرعشی)

نتیجه گیری

نسخه لیلی و مجنون نوشته مکتبی شیرازی، مضبوط به شماره ۱۰۳۷۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی را باید در زمره نسخه های منحصر به فردی دانست که از منظر ابعاد اثر و شیوه کتابت آن اهمیت بسیار دارد. استفاده از کتابت خرد در نگارش کتابی ادبی و خط شکسته نستعلیق خوش دانگ غبار، نشان از ذوق و حوصله کاتب برای تولید نسخه ای ذوقی دارد.

به احتمال زیاد کتابت اثر در دوره زندیه رخ داده است و در مرحله بعدی که در مورد زمان آن نمی توان نظری داد، اثر تذهیب و نقاشی شده است. نقاشیها دارای ویژگیهای غالب مکتب زند و اوایل قاجار بوده است و از این رو می توان دوره پایان کتاب را اواخر زندیه یا اوایل قاجاریه دانست. با وجود این شیوه پیکره بندی و لباسها نشانگر ویژگیهای دوره زندیه است.

مهر روی اثر، نشانگر بازبینی دولتی دوره پهلوی اول و تعلق احتمالی آن به یک مجموعه غیر شخصی است.

پی نوشتها

۱. هر چند که خسرو و نظامی
من کهن نمط یگانه کردم
۲. چون مکتبی این کتاب بگشود
ابیات که در حساب پیوست
این گنج که شد هویدا
از خط فارس گشت پیدا
۳. اشکالات شامل جابه جایی مصرعها و ابیات، املاهای کلمات، کاستن و افزودن ابیات و لغات است. به عنوان مثال، در نسخه حاضر، مصرع «مجنون سوی او نظر نینداخت» آورده شده که در برخی نسخ دیگر «مجنون سوی او نظر چو انداخت» آمده است.
۴. در این نسخه برگها توسط مداد شماره گذاری شده و در پژوهش اخیر از این شماره گذاری برای تعیین مکان نگاره ها استفاده شده است.
۵. بیت زیر از نظامی گنجه ای مصداق این نگاره است.
هر وحش که بود در بیابان در خدمت او شده شتابان

منابع

- افشار، ایرج، ۱۳۸۳، «قطع کاغذ و کتاب در متون فارسی و عربی»، نامه بهارستان، دفتر ۹ و ۱۰.
- افشار مهاجر، کامران، ۱۳۸۴، هنرمند ایرانی و مدرنیسم، دانشگاه تهران، تهران.
- برند، باربارا، ۱۳۷۴، هنر نسخه‌پردازی، علمی و فرهنگی، تهران.
- پاکباز، رویین، ۱۳۷۹، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، نارستان، تهران.
- سودآور، ابولعلا، ۱۳۸۰، هنر دربارهای ایرانی، ترجمه ناهید محمدشمیرانی، کارنگ، تهران.
- سودآور دیبا، لیلا، ۱۳۸۳، پوشاک در ایران زمین، ترجمه پیمان متین، امیرکبیر، تهران.
-، ۱۳۷۴، گزیده‌ای از مجموعه موزه هنرهای شرق، هنر ایران، کارنگ، تهران.
- لیلی و مجنون نظامی گنجوی، [به کوشش: امین بابایی پنا].
- مکداول، ج. الگرو، ۱۳۷۴، «نساجی»، ترجمه پرویز مرزبان، هنرهای ایران، ویراسته ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، فرزانه روز، تهران.
- میرهاشمی، سیدمرتضی، ۱۳۸۴، «تأملی در لیلی و مجنون مکتبی شیرازی از منظر سبک‌شناسی»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی